

”VISA AKTNING FÖR DIN FAR OCH DIN MOR”: ETT HISTORISKT PERSPEKTIV PÅ VUXNA BARNNS VÅLD MOT SINA FÖRÄLDRAR

AV PROFESSOR ÅSA BERGENHEIM OCH DOCENT JONAS LILIEQUIST

*Today, violent abuse of parents by their grown-up children is veiled in silence; but this has not always been the case. In 17th and 18th century Sweden, violent and verbal abuse of parents constituted a capital crime, and in the 19th century physical abuse of parents was still regarded as a serious crime. The turning-point came in 1864 when parental abuse was excluded from the new penal code as an independent category of crime - a first step on the road to the modern veil of silence. The aim of this article is to analyse today's silence and violent abuse in the light history. In the long run this was a history of changing attitudes and meanings. While the children of early modern families were obliged by both law and religion to respect their parents as the fundament of society, the rise of the modern bourgeoisie ideology implied that families should be united by bonds of love and affection as a natural fact which didn't need to be regulated by law. What was seen as sin and crime in early modern society was diagnosed as a psychological and social deviation in the emerging modern society.**

Året är 1963. En 25-årig man, låt oss kalla honom ”Lars”, står åtalad för att ha misshandlat sin far med knytnävarna, med hammare och med kniv. Lars erkänner. En rättspsykiatrisk undersökning genomförs och läkaren finner att Lars är ”debil och alkoholiserad”, och att han inte var vid sina sinnens fulla bruk när brottet begicks. Därmed finns det skäl för strafflindring.¹ Lars döms till två månaders straffarbete, vilket är långt under minimigränsen för misshandel av denna svårighetsgrad.² Rätten beslutar dock om villkorlig dom.³ Vilka föreställningar och attityder kring föräldraskap, åldrande, makt och auktoritet låg till grund för rättsens bedömning? Hur såg samhället på våld mot föräldrar? Hur såg det samhälle

* Title in English: "Honour and Respect your Father and your Mother": Violence Against Parents by Adult Children in a Historical Perspective. Original in Swedish.

- 1 1864 års strafflag, 5:6§. Om personen hade begått brottet ”i avsaknad av sina sinnens bruk” kunde rätten besluta om straffrihet (5:5§) och om det istället handlade om ”sina sinnens fulla bruk” (5:6§) kunde strafflindring ske.
- 2 För misshandel av denna svårighetsgrad stadgade Strafflagen 14 kap 12§ fängelse eller straffarbete i upp till två år. Vid ”synnerligen förmildrande omständigheter” kunde rätten besluta om böter istället för frihetsberövande.
- 3 Rättspsykiatriska centralarkivet, Huddinge sjukhus, akt 63-9.

ut i vilket Lars och hans far levde? Hur har bilden av föräldraskap förändrats över tid?

Bakgrund

Våld mot föräldrar i äldre tid⁴

I 1600- och 1700-talens Sverige var våld och bannor mot föräldrar belagda med dödsstraff. Redan de medeltida lagarna hade stadgat särskilt stränga straff för mord och dråp på nära anhöriga, men under 1500-talet och det tidiga 1600-talet utökades kriminaliseringen och de hårda straffen till att gälla också ickedödligt våld och verbala kränkningar mot föräldrar. Viktiga orsaker till denna utveckling står att finna i reformationen och den framväxande statsapparatusens ökade behov av maktlegitimering vilket innebar att tio guds bud och i synnerhet det fjärde budordets stadgande om skyldigheten att hedra sin fader och sin moder kom att ges en central betydelse. Den yngre generationens skyldighet att visa hörsamhet och lydnad mot sina föräldrar utvidgades under denna tid till en metafor för samhällsmakten. Ett brott mot föräldraauktoriteten var inte bara ett brott mot Guds bud utan också mot själva grunden för samhällsordningen. Detta stadsfästes slutgiltigt år 1608 då det fjärde budordet tillsammans med de andra budorden och deras strafföreskrifter i Gamla Testamentet, blev gällande lag i Sverige genom ett tillägg till Landslagen (Kristoffers landslag). Tillägget som var i kraft fram till 1734 års lag, innebar att straffmyndiga personer (15 år och äldre) kunde dömas till döden för bannor och slag mot föräldrar enligt "Guds och Sveriges lag". En knuff eller en nedsättande svordom kunde vara tillräckligt. I praktiken nedsattes dock straffet nästan alltid till kropps- och bötesstraff av Kungl. Maj:t och de nya hovrätter som inrättades under 1600-talet för att kontrollera rättsskipningen.

Från början gjordes ingen skillnad mellan biologiska föräldrar och styv- och svärföräldrar, och inte heller mellan fysiskt våld och verbala kränkningar. Under arbetet med 1734 års lag hävdades i flera remissvar att de stränga straffen inte motsvarade det allmänna rättsmedvetandet. Följden blev att dödstraffet för bannor och icke-dödligt våld mot svär-, styv- och styvsvärföräldrar togs bort i den nya lagen. Formellt kvarstod dock dödstraffet för fysiskt våld mot biologiska föräldrar fram till 1864 års strafflag, men i praktiken var det ytterst ovanligt att personer verkligen kom att avrättas för detta brott ens under 1600-talet. Från slutet av 1600-talet och under framför allt 1700- och första hälften av 1800-talet ökade antalet rättsfall som rörde våld och bannor mot föräldrar kraftigt i Sverige. Samtidigt skedde

4 Framställningen bygger när inte annat anges på Åsa Bergenheim & Jonas Liliequist, "Honour thy Father and thy Mother": Notions and Practices of Abuse and Violence toward Parents in Sweden", 1600-2000", manuskript inskickat för publikation 2009, och Birgitta Odén, "Relationer mellan generationerna: Rättsläget 1300-1900", i *Maktpolitik och husfrid: Studier i internationell och svensk historia tillägnade Göran Rystad* (Lund, 1991).

under inledningen av samma tidsperiod en dramatisk reducering av antalet mord och dråp.⁵ Trenden var densamma på de flesta håll i Västeuropa. Man kan säga att det skedde en förskjutning i det registrerade våldet, från det offentliga livet till familjesfären, även om det inte råder något uppenbart och direkt samband mellan de två brottstyperna.

Trenden bryts vid 1800-talets mitt. Antalet rättsfall minskar och i 1864 års strafflag försvinner "våld och bannor mot föräldrar" som en särskild brottskategori men synliggörs i straffskärpningsreglerna som en försvårande omständighet. Från 1878 skiljer inte lagen mellan våld mot föräldrar och andra former av våld, vilket innebar att föräldrar inte längre åtnjöt det särskilda skydd som Guds och 1734 års lag gav. Enligt den borgerliga familjeideologin byggde relationen mellan barn och föräldrar på ömsesidig kärlek, gemenskap och respekt och behövde inte regleras i lag. Samtidigt sjönk antalet rättsfall. Detta innebar inte med nödvändighet att våldet mot föräldrar minskade. Det kan istället vara så att mörkertalet steg, vilket skulle kunna ses som en logisk följd av att våldet flyttat in mellan hemmets fyra väggar och att familjen samtidigt blivit mer sluten och intim än tidigare. Den holländske historikern och sociologen Pieter Spierenburg hävdar att våldet har förändrats från att vara social utåtriktat och expressivt till att bli mer intimt känslö- och spänningsrelaterat som i högre grad drabbar familj och närstående.⁶ Möjligen återspeglar ändå statistiken en reell minskning. En vanlig förklaring till en sådan minskning är att generationerna inte längre bodde tillsammans som tidigare, och att de gamla inte längre var ekonomiskt beroende av sina barn. Både konfliktytorna och konfliktorsakerna var alltså färre än förut. En annan förklaring kan vara förändrade attityder gentemot föräldrar. Historikern David Gaunt talar om det tidigmoderna samhället som en gerontokrati, som avlöstes av ett starkt ifrågasättande av barns skyldighet att ansvara för sina gamla föräldrars försörjning.⁷ Socialhistorikern David Fischer resonerar på ett likartat sätt men påpekar samtidigt att de känslomässiga banden mellan barn och föräldrar samtidigt har stärkts.⁸ Eftersom våld mot föräldrar doldes bland andra våldsbrott, är det emellertid mycket svårt att säga något om hur vanligt detta egentligen var – hela nittonhundratalet är i själva verket en terra incognita.

Ett fall som kom till domstolens kännedom var just fallet med den tjugo-

-
- 5 Eva Österberg och Sølvi Sogner (red) *People meet the law: control and conflict-handling in the courts: the Nordic countries in the post-reformation and pre-industrial period* (Oslo 2000), pp 67-77.
 - 6 Peter Spierenburg, "Faces of Violence: Homicide Trends and Cultural Meanings: Amsterdam 1431-1816", *Journal of Social History*, 27.
 - 9 David Gaunt, *Familjeliv i Norden*; Birgitta Odén, "Kyrkan och relationen mellan generationerna", i *Sveriges kyrkohistoria*, band 6. Romantikens och liberalismens tid.
 - 8 David Fischer, *Growing old in America* (Oxford, 1978).

treåriga Lars, som misshandlade sin far. Fallet inträffade 1963, i en tid då den svenska statens ansvar för medborgarnas välfärd var större och tydligare än någonsin tidigare. Man brukar tala om "folkhemmet".⁹ Låt oss titta lite närmare på det samhälle i vilket Lars och hans far levde.

Det svenska folkhemmet

Sommaren 1945 bildade socialdemokraterna regering, ledd av Per Albin Hansson och senare Tage Erlander. Man satte igång ett reformarbete för att bygga upp ett välfärdssamhälle, med fullsysselsättning, social trygghet och jämnare inkomstfördelning. Barnomsorgen och sjukvården byggdes ut. Mer resurser ställdes till förfogande till förmån för arbetslösa. Äldreomsorgen expanderade och de kraftigt ökade kostnaderna i form av ålderspension och institutioner för äldreomsorg finansierades genom skattehöjningar. Det allmänna tillståndet för folkhälsan hade förbättrats avsevärt och de flesta äldre levde fortfarande ett aktivt liv. Av landets befolkning år 1960 var 11,8 procent sextiofem år eller äldre, fler kvinnor än män. Under 1950-talet var medellivslängden för män hela 79 år, och kvinnor levde i genomsnitt ännu längre. Bara 9,5 procent av alla pensionärer befann sig i vård och omsorg.¹⁰

År 1913 hade en statlig pension införts, och 1935 hade beslut fattats om en obligatorisk pensionsålder. Pensionen var emellertid så låg att många pensionärer fortfarande var tvungna att söka hjälp från fattigvården. Det var inte förrän allmän folkpension och änkepension infördes 1948 som beloppet var tillräckligt stort för att leva på. Skillnaden mellan lönen och pensionen kunde dock vara avsevärd, och många tvingades sänka sin levnadsstandard betydligt vid pensionen. Efter en skarp debatt infördes Allmän tilläggs pension (ATP) 1959, som byggde på lön under förvärvsarbetet och upplagt så att pensionsbeloppet till viss del motsvarade den pensionerades levnadsstandard under arbetsåren. Detta slog hårt mot vissa grupper, särskilt mot kvinnorna som dels förvärvsarbetade i mindre utsträckning än männen, dels hade lägre löner.¹¹

Pensionssystemet och utbyggnaden av hälsovård och äldreomsorg gjorde att det blev allt vanligare för äldre att leva ett självständigt liv i eget boende. Genom urbaniseringen och arbetskraftsmigrationen minskade den geografiska närheten mellan generationerna. Trots detta bodde ändå många äldre tillsammans med sina

9 Begreppet införlivades i den socialdemokratiska retoriken av Per Albin Hansson 1928, och kom därefter att få en fundamental betydelse för svensk socialdemokrati.

10 Se t.ex. Birgitta Odén, "Tidsperspektivet", i Birgitta Odén, Alvar Svanborg and Lars Tornstam, *Att åldras i Sverige* (Stockholm, Natur och kultur, 1993), 23, 27.

11 Kerstin Abukhanfusa, *Piskan och moroten: Om könsens tilldelning av skyldigheter och rättigheter i det svenska socialförsäkringssystemet 1913-1980* (Stockholm, 1987); idem, "Kvinnorna i välfärdssamhället", in Gunhild Kyle (red.), *Handbok i svensk kvinnohistoria* (Stockholm, 1987).

vuxna barn, nära 20 procent i början av 1960-talet. Detta berodde långt ifrån alltid på att barnen måste ta hand om sina gamla föräldrar. I själva verket var fallet ofta det motsatta, nämligen att föräldrar måste hjälpa sina barn med bostad och ekonomi. Under 1950-talet och början av 1960-talet präglades Sverige av en akut bostadsbrist, i synnerhet i storstäderna. Enbart i Stockholm fanns 100 000 bostads sökande. För många nygifta par och unga singlar fanns i praktiken inga andra möjligheter än att dela boende med sina föräldrar. Bostadsstandarden var också skrämmande låg, särskilt i Stockholm, och trots att staten med olika bostadsprojekt¹² hade försökt att komma till rätta med problemet var trånga lägenheter med låg standard snarare regel än undantag. Verkligheten var alltså den att flera vuxna individer bodde tillsammans i trånga lägenheter, ömsesidigt ekonomiskt beroende av varandra och utan möjlighet till personlig integritet.¹³ En av dessa personer var Lars.

Målet mot Lars

År 1963 anmäler en man i övre medelåldern till polisen att han har blivit misshandlad av sin 25-årige son, ”Lars”.¹⁴ Det har hänt flera gånger förut, berättar han, men nu var det riktigt illa och han är rädd. Lars erkänner utan omsvep att han har slagit sin far, men menar att det bara var fråga om en bagatell. Mot bakgrund av det som framkommit rörande Lars alkoholvanor, aggressivitet och våldsbegäret bedömer rätten att det finns skäl att misstänka att Lars psykiska tillstånd inte är fullt normalt. Man beslutar att han ska genomgå en rättspsykiatrisk undersökning.

I det rättspsykiatriska utlåtandet tecknas bilden av en ung man, vars väg har kantats av sociala problem. I epikrisen lyfter man fram ”hereditet för psykisk sjukdom” och ”underbegåvning”, att han var sängvätare upp i skolåldern samt att han gick i hjälpklass. Däremot, påpekar läkaren, har han inte varit utsatt för allvarliga sjukdomar eller skullskador. Till en början gick det bra för honom, men i samband med lumpen började han dricka sprit och därefter började hans sociala nedgång. Lars har varit i klammeri med rättvisan flera gånger, bland annat har han gjort sig skyldig till misshandel. I omgångar har han varit omhändertagen av myndigheterna och stått under övervakning av nykterhetsnämnden.

Lars har tidigare varit gift och har ett barn. Hustrun uppges vara intellektuellt handikappad efter en förlossningsskada. Enligt hustrun missbrukade han alkohol under hela tiden de var gifta och han var också mycket aggressiv när han var berusad. Svärmodern berättar att både hon och dottern hotades till livet, och att han misshandlade hustrun redan innan de var gifta. Hustrun lämnar motstridiga upp-

12 Ett exempel är de s.k. ”ABC städerna” i Vällingby och Farsta.

13 SOU 1956:1, *Åldrvårdsutredning: betänkande av 1952 års åldrvårdsutredning*; <http://www.bostad.stockholm.se/Om-oss/Organisation/Historia/> (100322).

14 Rättspsykiatriska centralarkivet, Huddinge sjukhus, akt 63-9.

gifter; ömsom säger hon att mannen bara har slagit henne en enda gång och att han aldrig har hotat henne, ömsom säger hon att han är farlig och att hon många gånger känt sig hotad av honom. På grund av makens beteende hade hon så småningom begärt hemskillnad. Barnet omhändertogs då av barnavårdsnämnden och Lars flyttade hem till sin mamma. I utlåtandet ägnas en hel del utrymme åt mammans karaktär. En kyrkoherde citeras: "Henne kände jag. Hon var mycket egendomlig, opålitlig, onaturligt erotisk var hon väl också." Efter nära tre år hos modern, flyttade Lars hem till sin far.

Lars har enligt sin omgivning blivit allt farligare och har både hotat och misshandlat fadern ett flertal gånger. Han har haft kontakt med psykiatrin flera gånger under de sista åren, men hans tillstånd har uppfattats som en reaktion på skilsmässan. Inom loppet av några månader har han nu misshandlat sin far vid flera tillfällen, både med kniv och med hammare. Misshandel har till och med skett efter polisanmälningen. Fadern är uppenbart rädd för sitt liv och har begärt att Lars inte skall släppas ut från sjukhuset. Även andra känner sig hotade, inte minst sjukhuspersonalen. Men det är inte bara Lars som anses hotfull, också hans far uppges vara farlig och aggressiv. Han har besökt Lars på sjukhuset flera gånger i berusat tillstånd men fick besöksförbud eftersom man menade att han hade mycket dåligt inflytande på honom. Han uppträdde då hotfullt och lovade hämnas på sjukhuset. Fadern har vårdats på Beckomberga och i journalen talar man om honom som "kverulorisk", "något av en rättshaverist", samt mycket bråkig, stöddig och påstridig. En läkare säger: "Pappan är nog ganska svår. Det är en herre som dominerar ganska mycket och vill ha sin vilja fram. Sonen däremot verkar rätt lugn och timid." I Lars rättspsykiatriska journal framstår både modern och fadern som socialt och mentalt problematiska och mycket bristfälliga i sitt föräldraskap. "Det är en underlig familj", menar en läkare som tidigare haft kontakt med familjen. Han säger sig inte alls bli förvånad över vad som hänt; sociala problem, torftig och otrygg uppväxt samt ärftlig belastning har gjort Lars till den han är.

I den rättspsykiatriska journalen beskrivs hur Lars efterhand lugnar ner sig och finner sig tillrätta på avdelningen, hur han först saknar sin pappa men efterhand frigör sig från honom, och hur han istället söker kontakt med modern och systrarna. En av systrarna skriver:

Vi kan härmed intyga at [NN] min broder har skötts sig vel under julhelgen hos oss och vi kan därmed låva att antagligen kan han få arbete på min makes arbete här i Borås på AB Bender eller på någon textilfirma fast min makes firma är ej textil utan metall det är mindre arbetsamt för det är mest automatsvarvning. Det är det mest lönande arbete för honom som vi kan erbjuda honom här i Borås. Samt får han bo hos oss i ett eget rum. Böhöver ej vara rädd för sprit min make är nyckerist. [Stavfelen i originalet.]

Enligt det rättspsykiatriska utlåtandet gav Lars ett ”torftigt intryck intellektuellt”. Man fann honom ”debil och alkoholiserad”, dock inte i sådan grad att det kunde jämföras med sinnessjukdom. Någon straffrikläring med stöd av Strafflagen 5:5§ kunde det alltså inte bli fråga om. Däremot hade han inte varit vid sina sinnens fulla bruk när brottet begicks, och därmed kunde strafflindning ske (5:6§). Lars dömdes till två månaders straffarbete, vilket var långt under minimigränsen för misshandel. Rätten beslutade dock om villkorlig dom – Lars gick fri och flyttade hem till sin syster.

Så, vad kan vi lära av detta fall?

Ett misshandelsfall - bland många andra

Ärendet mot Lars var ett misshandelsfall bland många andra. Att våldet varit riktat just mot fadern var inte den centrala frågan, utan våldshandlingen i sig. Övergripping i allmänhet rapporterades till polisen om det fanns ett offer, i motsats till exempelvis slagsmål mellan två kombattanter. Vuxna barns våld mot föräldrar kom vanligtvis till domstolens kännedom först om föräldrarna hade blivit övermannade och skadade. Det är därför inte förvånande att i de rättspsykiatriska källorna var majoriteten av offren kvinnor och majoriteten av förövarna män – det vill säga det handlade vanligtvis om söner som överföll och misshandlade sina mödrar. I det här fallet är dock offret en man, Lars misshandlade sin far. Av betydelse var dock att det var långt ifrån en engångsföreteelse, att misshandeln skett med tillhyggen samt att fadern var i fysiskt dålig kondition och därför hade svårt att försvara sig mot sin 25-årige son. Även i det här fallet var det alltså fråga om ett offer och en föröväre.

Det finns i källmaterialet exempel på en något annorlunda uppfattning. I ett fall från 1958 åtalades en 31-årig man för att ha misshandlat sin 58-årige far. Det är dock uppenbart att de två männen var inbegripna i ett våldsamt slagsmål, där båda var lika aktiva. Fadern polisanmälde emellertid händelsen och anklagade sin son för att vara en ”farlig alkoholist” som hade angripit honom i ord och handling vid flera tillfällen. I det rättspsykiatriska utlåtandet uppges att fadern är den ”starkaste” av de två medan sonen är ”snabbast”. Sonen fann det märkligt att ”den starkare anklagar den svagare istället för tvärtom” och såg det inträffade som en bagatell, inget mer. Kort därefter beslöt fadern att ta tillbaka sin anklagelse. Vid det aktuella tillfället hade nämligen sonen varit berusad av lugnande medel och hade därför inte ”kontroll över sina handlingar”, och det var därför ett misstag att polisanmäla. Eftersom misshandel lydde under allmänt åtal fullföljdes dock den rättsliga processen och sonen befanns skyldig. Dock bedömdes brottet ha begåtts ”under inflytande av psykiska rubbningar av sådan djupgående natur som avses i 5:5§”. Sonen straffrikläddes och fördes till sinnessjukhus för vård.¹⁵

15 Rättspsykiatriska centralarkivet, Huddinge sjukhus, akt 58-29.

Rättspsykiatrisk undersökning

Lars genomgick en rättspsykiatrisk undersökning. Redan 1826 ålade lagstiftaren domaren att begära rättspsykiatrisk undersökning av anklagade som kunde misstänkas vara psykiskt sjuka. Under hela 1800-talet var dock antalet rättspsykiatriska undersökningar lågt, endast ett fåtal brottsanklagade undersöktes varje år. Det dröjde i praktiken ända till 1930-talet innan rättspsykiatrin var helt integrerad i det svenska rättsväsendet. Det hängde då samman med den så kallade medikaliseringen av den sociala debatten som innebar att problem som i grunden inte var av medicinsk karaktär diskuterades eller betecknades som medicinska företeelser. Läkaren var en viktig figur vid denna tid, med hög vetenskaplig status och ett stort socialt förtroendekapital, och sågs som expert inom en lång rad områden långt utanför den traditionella medicinska sfären. I mötet mellan läkare och patient var läkaren huvudperson och patienten objektet för studier och behandling. Läkaren var den som hade tolkningsföreträde, och inte sällan långtgående anspråk på sanningen.¹⁶ Detta kom till tydligt uttryck inom rättsmedicin och rättspsykiatri, där läkarens bedömning också fick juridisk betydelse. Den medico-legala experten stod med ena benet i juridiken och det andra i medicinen. Uppgiften var inte att bota sjukdomar eller lindra lidande utan att bistå rättsapparaten; kroppen och själen var en källa till sanningen om brott och skuld.

Antalet rättspsykiatriska undersökningar femdubblades på bara ett decennium, med en topp i mitten av 1940-talet. Ökningen var ett direkt resultat av en ny lagstiftning.¹⁷ I grunden fanns ett ökat intresse för psykologi under samma period, som gjorde att psykologins legitimitet stärktes också inom rättsväsendet. Under andra hälften av 1940-talet sjönk antalet rättspsykiatriska undersökningar drastiskt, från 1750 till cirka 1000 per år. Det huvudsakliga skälet till detta torde vara att den tidigare ökningen medfört en allvarlig resursbrist när det gällde att dels genomföra rättspsykiatriska undersökningar, dels omhänderta de som straffriförklarades. Myndigheterna manade därför till en mer restriktiv hållning, bland annat genom utredningar och lagstiftning.¹⁸ Det år då Lars genomgick rättspsykiatrisk undersökning genomfördes enligt Rättsmedicinalverkets statistik 973 utredningar, och antalet fortsatte stadigt att sjunka.¹⁹

Vid ärenden som rörde vuxna barns misshandel av sina föräldrar var det vanligt att gärningsmannen undersöktes av en psykiatriker. Även om lagstiftningen inte längre skilde våld mot föräldrar från annat våld, är det rimligt att anta att

16 Eva Palmblad, *Medicinen som samhällslära* (Göteborg, 1989).

17 SFS 1927:107, Lag om förvaring av förminskat tillräkneliga förbrytare.

18 SOU 1942:59, Strafflagens tillräknelighetsbestämmelser, sinnesundersökning m.m.; SOU 1959:20, Rättspsykiatriska undersökningsväsendets organisation.

19 Under perioden 1960–2007 nära nog halverades antalet rättspsykiatriska utredningar, från 1005 till 532.

den allmänna opinionen fortfarande ansåg våld mot föräldrar särskilt förkastligt. Detta var också troligen den rådande uppfattningen hos domare, jurister och andra företrädare för rättsväsendet, vilket kan förklara en tendens att misstänka psykisk sjukdom som orsaken till just sådana våldshandlingar. Vid den rättspsykiatriska undersökningen framkom ofta tecken på psykiskt avvikande beteende, och vissa diagnoser var mer vanliga än andra. Endast ett fåtal av de som anklagades för föräldramisshandel befanns lida av sinnessjukdom, som till exempel schizofreni eller manodepressivitet. Betydligt vanligare var diagnoser som psykopati, infantilism och debilitet, diagnoser som i praktiken omfattade ett brett spektrum av oönskade beteenden samt sociala och psykologiska brister. Information om skallskador, kramper och allvarliga infektioner i den tilltalades sjukdomshistoria noterades i vederbörlig ordning, liksom det man uppfattade som symptom på nervöst beteende i barndomen, bland annat nagelbitning, stamning och återkommande mar-
drömmar.

Lars hade varit berusad när han misshandlade sin far, och hans dryckesvanor sågs som ett patologiskt tecken. Vid denna tidpunkt uppfattades inte alkoholberusning automatiskt som en förmildrande omständighet, vilket fallet hade varit i början av seklet.²⁰ För att alkoholberusning skulle kunna medföra straffrifyrk-
ling eller straff lindring krävdes antingen att den anklagade led av dipsomani, alltså periodisk alkoholism, eller att berusningen varit av sådan grad att den kunde anses patologisk. Så var fallet med Lars. Idag hade med största sannolikhet en annan bedömning gjorts.

Vem bär skulden?

Av den rättspsykiatriska akten framgår att Lars far, som ju var offer för misshandeln, ansågs vara socialt och mentalt undermålig. Hans humör, alkoholvanor och psykiska instabilitet framställs som en orsak till att misshandeln överhuvudtaget hade ägt rum. Han hade varit en dålig far, och egentligen hade han sig själv att skylla. Också modern framställs som bristfällig i sitt föräldraskap, och hennes sexualmoral ifrågasätts. Samma typ av resonemang återfinns när det gäller sexuella övergrepp, där offret ofta möttes med större misstänksamhet än gärningsmannen. Detta kan ses som ett resultat av idén om kriminalitet som ett resultat av och symtom på social missanpassning, en idé som dominerade tidens psykiatriska diskurs. Ju mer avskyvärt brottet ansågs vara, desto allvarligare psykisk störning förväntades gärningsmannen lida av.

20 Se t.ex. Åsa Bergenheim, *Brottet, offret och förövaren: Vetenskapens och det svenska rättsväsendets syn på sexuella övergrepp mot kvinnor och barn* (Stockholm, 2005), 120.

Ett fall från 1971 rör en kvinna som hade blivit slagen och knivhuggen av sin son. Kvinnan sadades lida av "diabetes och klimakteriska besvär".²¹ En annan misshandlad mor uppges vara "vidlyftig och alkoholiserad" samt "ha förgyllt sitt elände med mytomana lögner".²² I de rättspsykiatriska akterna finns många liknande fall. Om en ung man som hade fysiskt misshandlat sin mamma, syster och åttaåriga systerdotter skriver rättspsykiatrikern: "Här föreligger sålunda en sorglig kombination av ytterligt dålig miljö samt dåliga anlag. Modern betecknas som överspänd och hysterisk och detta tillsammans med faderns brutalitet gav [NN] en allt annat än harmoniskt [sic] uppväxt."²³

En 22-årig man ställdes 1962 inför rätta för att fysiskt ha misshandlat sin mamma vid flera tillfällen. Mor och son delade lägenhet och deras situation beskrivs som socialt undermålig. Hemmet var smutsigt och trångt, med madrasser på golvet och tomflaskor slängda överallt. Mor och son beskrivs båda som alkoholister, moraliskt fördärvade och neurotiska. Dessutom antas båda vara prostituerade, med manliga kunder, vilket ofta ledde till konflikter dem emellan. Situationen förvärrades över tid "och konflikten kulminerade i våldsdåd inför denna domstol". Slutsatsen är klar – de inblandade personerna är i grunden offer för ett samhälle som saknar socialt ansvar. Sonen hade förvisso utsatt sin mor för grov misshandel, men där fanns förmildrande omständigheter. Han döms till 8 månaders straffarbete, varav sex månader fullgjorts under häktningstiden.²⁴

Respekt som förälder – om du är värd den

I domstolens ögon var Lars far en dålig far, och han kunde därför inte förvänta sig att bli behandlad med respekt av sin son. Denna syn på föräldraauktoritet var inte ovanlig vid denna tid, i själva verket förefaller den vara ganska typisk. Ett fall från 1953 handlar om en ung man som hade fysiskt misshandlat sin mor. I sitt utlåtande hänvisar läkaren till en manlig vän till familjen som uppgivit att modern "vid flera tillfällen hade varit våldsam mot sonen, när han inte hade arbetat så hårt för henne som hon ville" och att "hennes klagomål var omotiverade". Eftersom modern hade behandlat sin son illa, kunde hon varken förvänta sig kärlek eller respekt.²⁵ Ett flertal fall pekar i samma riktning, men inte alla handlar om social misär. År 1963 ställdes en ung man inför rätta för att ha misshandlat sin mamma och elvaåriga syster. Han hade visat aggressiva tendenser sedan tidig barndom, behandlats vid en barnpsykiatrisk klinik och varit intagen i två år på institution. Den undersökande psykiatrikern menade dock att föräldrarna inte var utan skuld, eftersom de

21 Rättspsykiatriska centralarkivet, Huddinge sjukhus, akt 71-196.

22 Rättspsykiatriska centralarkivet, Huddinge sjukhus, akt 63-425.

23 Rättspsykiatriska centralarkivet, Huddinge sjukhus, akt 71-83.

24 Rättspsykiatriska centralarkivet, Huddinge sjukhus, akt 62-798.

25 Rättspsykiatriska centralarkivet, Huddinge sjukhus, akt 53-392.

underlåtit att ge sin son den kärlek och omsorg som han behövde. Familjen hade god ekonomi och pojken hade tagits om hand av ett hembitråde. Detta faktum betraktades som ett tecken på försumlighet och man skriver "Föräldrarna, som haft framgång med sin affärsrörelse, har av några bedömare ansetts ha varit så upptagna av denna att det misskött sonen, vilken ofta behandlats med tjat och dåd och då med stryk." Det handlar i grunden om att han "under spritens avhämmande inverkan på detta omogna sätt ger uttryck för en knappast medveten hävdelse. Och frigörelsebehov."²⁶ I Lars fall beskrivs våldet mot fadern som en begriplig – om än oacceptabel – följd av en barndom i social och emotionell misär. Lars kan därför inte uppfattas som straffvärd utan förbehåll; fadern kan inte ses som ett oskyldigt och skyddsvärt offer eftersom han inte hade uppfyllt sina skyldigheter som förälder. Att det rörde sig om en son som misshandlat sin egen f ansågs inte vara en försvårande omständighet i juridisk mening, utan snarare en förmildrande.

Avslutning

Kränkning eller våld mot föräldrar särbehandlades i lagstiftningen fram till 1864 och sågs som ett särskilt allvarligt brott, så allvarligt att det stadgade dödsstraff. Omständigheterna runt brottet saknade egentlig betydelse, eftersom den yngre generationen var skyldig att visa hörsamhet och lydnad mot sina föräldrar. Ett brott mot föräldraauktoriteten var inte bara ett brott mot Guds bud utan också mot själva grunden för samhällsordningen. Föräldraskapet innebar en förbehållslös och ovillkorlig auktoritet. När Lars ställdes inför rätta 1963 var situationen en annan. Hans fall var bara ett bland många misshandelsfall. En skillnad var dock att det inte var våldet som var i centrum för rättens uppmärksamhet utan istället Lars svåra uppväxtförhållanden, samt de båda föräldrarnas undermåliga karaktär och bristande föräldraansvar. Lars sociala och psykiska problem beskrivs som ett resultat av den behandling han utstått under uppväxten, skulden är egentligen inte hans. Föräldraauktoriteten var långt ifrån ovillkorlig och föräldrarna hade ansvar gentemot sina barn, inte vice versa.

Tystnaden kring våld och kränkningar mot föräldrar är idag påtaglig. Vi beskriver gärna ett samhälle som kan uppvisa goda relationer mellan generationer, inte minst mellan föräldrar och barn. I de fall vi tycker oss se dysfunktioner, handlar det om föräldrar som utsätter sina barn för övergrepp. Vi uppmärksammar våld mot äldre på institutioner, men talar ytterst sällan om föräldrar som utsätts för våld av sina vuxna och halv vuxna barn.²⁷ Från slutet av 1970-talet har dock våldet mot äldre ökat kraftigt. Idag utsätts nära en procent av äldre personer i Sverige för

26 Rättspsykiatriska centralarkivet, Huddinge sjukhus, akt 63-361.

27 Ida Hydle & Sigurd Johns, Övergrepp mot äldre – stängda dörrar och knutna nävar: Om misshandling i hemmet (1992), sv. övers. (Lund, 1993).

våld eller hot om våld i sitt eget eller andras hem. Hur många av förövarna som är de utsattas barn är dock oklart.²⁸

Tolkningen av våld och kränkningar mot föräldrar tycks ha förändrats från brott till sjukdomssymtom, från sjukdomssymtom till tecken på social missanpassning, och från social missanpassning till ett – om än oönskat och extremt – steg i en ung människas frigörelseprocess. I en kultur där föräldraskap är idealiserat och förknippas med lycka och tillit blir denna typ av handlingar starkt skambelagda, inte minst för en utsatt förälder. Kanske detta är förklaringen till den tystnad som råder, kring ett brott som verkligen borde uppmärksammas och diskuteras.

Adresse:

Institutionen för idé- och samhällsstudier

Umeå universitet

SE - 90187 UMEÅ

28 Statistiska Centralbyrån, officiell statistik från 2004.